

LATOPISY
AKADEMII SUPRASKIEJ
5

SYNODY CERKWI PRAWOSŁAWNEJ
W I RZECZYPOSPOLITEJ

Pod redakcją
Marzanny Kuczyńskiej i Urszuli Pawluczuk

Białystok 2014

Rada Naukowa

Arcybiskup Białostocki i Gdański Jakub (Białystok),
Arcybiskup Wrocławski i Szczeciński Jeremiasz (Wrocław),
Antoni Mironowicz (Białystok), Aleksander Naumow (Wenecja)

Kolegium Redakcyjne

ks. Jarosław Józwik (redaktor naczelny),
Magdalena Żdanuk (sekretarz), ks. Henryk Paprocki, Marzanna Kuczyńska,
m. Mikołaja, Jarosław Charkiewicz, Urszula Pawluczuk

Wszystkie teksty złożone do tomu zostały zaakceptowane do druku przez
Radę Naukową na podstawie procedury *peer review*.

Adres Redakcji

Fundacja „Oikonomos”
ul. Św. Mikołaja 5, 15-420 Białystok, e-mail: fundacja@oikonomos.pl

Redakcja techniczna, skład i projekt okładki

Jarosław Charkiewicz

ISSN 2082-9299

Wydawca

Fundacja „Oikonomos”

Druk i oprawa

Orthdruk Sp. z o.o., Białystok

SPIS TREŚCI

Od Redakcji	7
Adam Martynowicz <i>Typologia soborów lokalnych Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego do końca XV wieku</i>	9
Aleksander Naumow <i>Metropolita kijowski Grzegorz (Camblak) na soborze w Konstancji (1418)</i>	41
Павел Бочек <i>Митрополит Киприан – защитник Православной Церкви в Восточной Европе в конце XIV – начале XV веков</i>	57
Antoni Mironowicz <i>Sobory wileńskie 1509 i 1514 roku</i>	71
Urszula Pawluczuk <i>Wilno w okresie Soboru 1514 roku</i>	83
Ks. archim. Andrzej Borkowski <i>Wysłannicy patriarchy konstantynopolitańskiego na soborach w Rzeczypospolitej w XVI wieku</i>	103
Agnieszka Gronek <i>Sakrament namaszczenia chorych i jego obrazowanie w sztuce zachodnioruskiej w dobie polemiki międzywyznaniowej</i>	121
Jarosław Stankiewicz <i>Dzieje prawosławia na Nowogródczyźnie do końca XVI wieku</i>	145
Marcin Mironowicz <i>Prawosławne parafie we Włodzimierzu Wołyńskim do końca XVI wieku</i>	167
Alicja Z. Nowak <i>Synodalne źródła nauk dla kapłanów w metropolii kijowskiej do XVII wieku</i>	181
Dominika Gapska <i>Znaczenie soborów w budowaniu niezależności państwowej, przykład Serbii (pierwsza połowa XVIII wieku)</i>	195

Andrej Harbatski	
<i>Конфессиональные отношения в Пинском повете в период I Речи Посполитой</i>	201
Ольга Н. Иванчина	
<i>Семантика иконы в Беларуси периода I Речи Посполитой</i>	209
Ks. diakon Denis Rusnak	
<i>Prawosławna diecezja litewska w 1914 roku</i>	221
Александр Н. Свирид	
<i>Источники по истории Православной Церкви I Речи Посполитой как основа обоснования права собственности на культовые объекты Польской Автокефальной Православной Церкви в 20-30 гг. XX века</i>	235
Jarosław Charkiewicz	
<i>Różnorodność i hierarchizacja świętych w Kościele prawosławnym</i>	241

WILNO W OKRESIE SOBORU 1514 ROKU

Słowa kluczowe: Wilno w XVI w., Wielkie Księstwo Litewskie, Jagiellonowie, Wilnianie

Wilno w XVI wieku było miastem, o które szczególnie troszczyli się książęta litewscy a królowie polscy, najważniejsze urzędy należały do największych rodów możnowładczych na Litwie: Kieżgajłów, Gasztołdów, Sapiehów, Sołtanów, Radziwiłłów¹. Prawa magdeburskie dla Wilna potwierdził wielki książę litewski Kazimierz IV Jagiellończyk (1440-1492) i król polski (1447-1492) w 1441 roku². Wilnem za Kazimierza zarządzał wójt oraz magistrat składający się z 12 burmistrzów i 24 ławników. Nad częścią miasta władzę miał starosta zamkowy, a jeszcze inna część stanowiła własność jurdyki biskupiej. W XV stuleciu w Wilnie zbierały się sejmiki litewskie (1451, 1452, 1457, 1461, 1475) i obradowała Rada Książęca. W mieście raz w tygodniu organizowany był targ, a dwa razy w roku, po święcie Trzech Króli i Matki Boskiej Zielnej, odbywały się dwutygodniowe jarmarki³. Rządząc 52 lata w warunkach pokoju król uczynił z Wilna u progu XVI stulecia miasto bardzo rozbudowane wzdłuż brzegów rzeki Wilii. Po śmierci Kazimierza IV unia personalna (1492) między Polską a Litwą rozpadła się. Litwini wybrali na wielkiego księcia litewskiego młodszego syna Kazimierza IV – Aleksandra (1492-1506)⁴. Wojna z wielkim księciem moskiewskim Iwanem III (1462-1505) zakończyła się dla Aleksandra porażką i oddaniem części ziem litewskich. Jedynym sukcesem dyplomatycznym było poślubienie przez księcia córki Iwana III – słynącej z urody i ogłady intelektualnej, bratanicy ostatniego cesarza bizantyjskiego – Heleny (1474-1513)⁵. Małżeństwo to nie przyczyniło się do po-

¹ Por. St. Kossakowski, *Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich*, t. III, Warszawa 1872; A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa 1887; Ks. I. Stebel-ski, *O prześwietnej familii JMŚc PP. Sołtanów*, „Scriptores Rerum Polonicarum”, t. IV, Kraków 1874, s. 377-381; K. Pietkiewicz, *Kieżgajłowie i ich latyfundium do połowy XVI wieku*, Poznań 1982; L. Korczak, *Litewska Rada wielkksiążęca w XV wieku*, Kraków 1998; idem, *W kręgu litewskich zwolenników unii kościelnej w drugiej połowie XV wieku*, [w:] *Polska i jej sąsiedzi w późnym średniowieczu*, Kraków 2000.

² Kazimierz IV pojął za żonę Elżbietę z Habsburgów, zw. Rakuszaną. Tradycja nadała jej przydomek „matki królów”. Urodziła czterech synów – królów: Władysława, Jana Olbrachta, Aleksandra i Zygmunta, oraz dwóch niekoronowanych: św. Kazimierza i kardynała Fryderyka: H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, do druku przyg. K. Pietkiewicz, Poznań 1999, s. 215-234.

³ A. H. Kirkor, *Przewodnik historyczny po Wilnie i jego okolicach*, Wilno 1880, s. 28.

⁴ Por. E. Papée, *Aleksander Jagiellończyk*, Kraków 1949, s. 71-72; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań 1995; H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, s. 368-374; G. Błaszczuk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492-1569*, Poznań 2002.

⁵ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* [dalej: *SGKP*], Warszawa 1893, t. XIII, s. 509; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, s. 198-199;

prawy relacji pomiędzy państwami. Aleksander Jagiellończyk dokonał ponownego zwrotu w kierunku Korony, czemu służyło zawarcie unii wileńskiej w 1499 roku i koronowanie Aleksandra na króla (1501-1506) oraz podpisanie unii w Mielniku. Praktycznie do 1596 roku unia pozostawała czysto personalna.

Większą część swojego panowania Aleksander spędził w Wilnie, nie w Krakowie, w czasach renesansu bowiem miasto dorównywało innym większym miastom Europy. Życie miejskie kwitło, także za sprawą pierwszych cechów rzemieślniczych powstałych w 1495 roku. Przy wsparciu własnych rzemieślników i artystów, najczęściej włoskiego pochodzenia, częściowo udało się nadać miastu gotyckiemu renesansowego blichtru. Aleksander zlecił przebudowę Zamku Dolnego i ratusza w renesansowym stylu, urządził arsenał i aptekę. Na początku XVI wieku były już wyraźnie ukształtowane w Wilnie trzy jurydyki: biskupia na czele z biskupem, miejska – magdeburska na czele z wójtem i 12 burmistrzami oraz 24 rajcami, ławnikami i pisarzami, zamkowa – wojewodziana – na czele z wojewodą. W Wilnie wówczas była też czwarta jurydyka: metropolitalna – której przewodził prawosławny metropolita kijowski. Kapituła wileńska również posiadała swoją jurydykę, były także jurydyki klasztorne m.in. franciszkanów czy prawosławnego monasteru Trójcy Świętej.

Ważnym wydarzeniem w dziejach miasta na początku XVI wieku było otoczenie Wilna murami obronnymi⁶. Przywilej Aleksandra z 6 września 1503 roku stwierdzał: „[...] мѣсто виленское незатвореное, и естлибы на службу нашу поѣхали тогда его Бже вховай, штобы тому мѣсту нашому какое шкоды от поганства не было”⁷. Aleksander polecił Mikołajowi Radziwiłłowi wojewodzie wileńskiemu i kanclerzowi litewskiemu (1510-1521) objechać miasto i wyznaczyć kierunek murów. Mury obronne wybudowano w latach 1503-1522, miały dziewięć bram i trzy baszty, które zburzono na przełomie XVIII i XIX wieku z wyjątkiem Bramy Miednickiej zwanej też Ostrą Bramą (litewska nazwa: Aušros Vartai). Przywilej wielkoksiążęcy zalecił także zbudowanie pięciu bram: za dworem starościńskim ku rzece Wilii (później zwaną Bramę Wileńską), koło Matki Boskiej ku Trokom (Bramę Trocką), koło Trójcy Św. (Bramę Miednicką czyli Ostrą), koło cerkwi św. Spasa (Bramę Spasską), i piątą, łączącą gród z miastem. Przywilej królewski z 1503 roku zezwolił ponadto na zbudowanie domu zajezdneho dla kupców ru-

E. Церетели, Елена Иоанновна, великая княгиня литовская, русская, королева польская, Санкт-Петербург 1899; A. Mironowicz, Helena Iwanowna, fundatorka cudownej Bielskiej Ikony Matki Bożej, [w:] *Wszechnica Kultury Prawosławnej*, vol. VI, Białystok 2009, s. 21-29.

⁶ Kazimierz Jagiellończyk potwierdził organizację władz miejskich i wydał ustawy sądowe *Судебник* (1468 r.). W 1503 r. wielki książę litewski Aleksander rozkazał mieszczanom Wilna iść na wyprawę przeciw Tatarom. Mieszczanie zapewne nie chcieli zostawić bezbronnego miasta i poprosili o przywilej otoczenia miasta murami obronnymi, zob. L. Żytowicz, *Zburzenie murów obronnych Wilna (1799-1805)*, Wilno 1933, s. 10; V. Levandauskas, *Vilniaus miesto gynybinė siena*, Vilnius 1979; E. Małachowicz, *Fortyfikacje Wilna*, „TeKa Komisji Urbanistyki i Architektury”, t. XXIII: 1989-1900, s. 221-231, t. XXIV: 1990, s. 133-148, t. XXV: 1992, s. 163-176; L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. I: 1377-1499, Warszawa 1930.

⁷ P. Dubiński, *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu W.K.L. Wilnowi nadanych. Na żądanie wielu Miast Koronnych, Jako też Wielkiego Księstwa Litewskiego ułożony y wydany przez Piotra Dubińskiego burmistrza Wileńskiego*, Wilno 1788, s. 19; *Собрание древних грамот и актов городов: Вильны, Ковна, Троку, православных монастырей, церквей и по разным предметам*, ч. 1-2, Вильно 1842/1843, s. 54; H. Łowmiański, *Sfalszowany opis obwarowania m. Wilna*, „Ateneum Wileńskie”, R. III, z. 9, s. 85 (3) – nota 1.

skich w okolicy Ostrej Bramy⁸. Fortyfikacje wileńskie nie tworzyły odrębnego obwodu zamkniętego. Z jednej strony oparły się o mury zamkowe, z drugiej urywały się przy kościele bernardynów. Według kronikarza Macieja z Miechowa (Miechowity) i planów miasta Wilna Georga Brauna i Fransa Hogenberga z 1581 roku, znaczna część miasta pozostała poza murami, a miasto posiadało jeszcze inne bramy nie wymienione w przywileju: Bramę Mokrą czyli św. Magdaleny, Bramę Tatarską, Bramę Rudnicką, Bramę Subocz i Bramę Bernardyńską⁹. Oprócz wymienionych bram mury miejskie wzmacniały baszty: Okrągła, znajdująca się między bramami Ostrą i Rudnicką u wylotu ulicy Końskiej na Bazyliąńską, Bakszta, na północ od bramy Subocz, trzecia bez nazwy nad rzeką Wilenką (Wilejką) koło cerkwi św. Spasa. Wszystkie baszty zaznaczone są na planie fortyfikacji Wilna Fryderyka Getkanta z 1648 roku¹⁰. Fortyfikacje wileńskie, pomimo że powstały dopiero w XVI wieku, były dostosowane do nowego systemu obronnego. Fortyfikacje te zachowały pozostałości systemu obronnego średniowiecza¹¹.

W XVI wieku nastąpił dalszy rozwój ekonomiczny, gospodarczy, kulturowy, artystyczny i oświatowy Wilna. Najświetniejszy okres w dziejach miasta to czasy zygmunto-wskie. Powstała wówczas mennica, młyny, most na rzece Wilejce, liczne szpitale i pałace. Pracowali tu architekci i rzeźbiarze włoscy (Jan (Giovanni) Cini, Jan Maria Pado-vano). Wilno stało się miastem wielu narodowości (Polacy, Rusini-Białorusini, Żydzi, Niemcy, Włosi, Litwini, Tatarzy). Ukształtowała się też samorządność miejska. Wilno za ostatnich Jagiellonów, a szczególnie za królowej Bony i Zygmunta Augusta nabrało niebywałego blachru. Okres renesansu to również złoty wiek Wilna. Rozwój myśli odrodzeniowej i humanizmu wpłynął w istotny sposób na stan świadomości Wilnian. Na początku XVI wieku w *Latopisie Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego* zapisano legendę o założeniu Wilna przez Giedymina oraz opowiadanie o Birucie, żonie bohatera narodowego Litwy, Kiejstuta¹². *Latopis* był pierwszą próbą odtworzenia własnej przeszłości do końca XV wieku. Kultura umysłowa i materialna rozwijała się pod protektoratem wielkiego miłośnika sztuki w duchu renesansu i humanizmu, wielkiego księcia litewskiego i króla – Zygmunta Starego (1506-1548). Władca upodobał nie tylko Kraków, ale i Wilno. W tym ostatnim grodzie przywrócił ład w administracji miejskiej ustanawiając nową ordynację. Gwarantowała ona równy podział władzy w samorządzie miejskim między katolikami a prawosławnymi¹³. Archiwum miejskie ze wszystkimi przywilejami nadanymi miastu złożone zostało w ratuszu. Nad porządkiem w dzień i w nocy miała czuwać policja miejska składająca się z 24 stróżów „przyzwoicie uzbrojonych”. Nowe porządki nie pozwalały na zbudowanie domu w obrębie miasta bez wiedzy urzędu miej-

⁸ A. H. Kirkor, op. cit., s. 29; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1893, t. XIII, s. 507.

⁹ Por. M. Lowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655*, „Biblioteczka Wileńska”, t. 3, Wilno 1929, s. 24-26.; S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, s. 335.

¹⁰ S. Alexandrowicz, op. cit., s. 338.

¹¹ Por. M. Skrudlik, *Charakter dawnych fortyfikacji wileńskich*, „Dziennik Wileński”, 1927, nr 59.

¹² M. Niendorf, *Wielkie Księstwo Litewskie. Studia nad kształtowaniem się narodu u progu epoki nowożytnej (1569-1795)*, Poznań 2011, s. 91, 99.

¹³ M. Baliński, *Historia miasta Wilna*, t. II, Wilno 1836, s. 71-72; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003, s. 14-15.

skiego. Nie pozwolono również na wnoszenie budowli w odstępnie do 40 sążni od murów miejskich poza miastem, z przeznaczeniem obszaru na przepiekoty i wały obronne¹⁴.

Przypuszcza się, że już w XIV wieku Wilno było zamieszkałe przez około 30 tysięcy mieszkańców. Za Zygmunta Augusta ich liczba wzrosła do 120 tysięcy¹⁵. Mieszczanie otrzymali prawo budowy kramów przed ratuszem, miasto własnym kosztem wybudowało łaźnię publiczną, założono wodociąg, dokończono budowę murów miejskich. W 1536 roku przerzucono przez rzekę Wilię pierwszy trwały most zwany zielonym i wybudowano pierwszy młyn na rzece Wilejce w 1515 roku, zwany królewskim. Duże znaczenie w rozwoju oświaty i kultury odegrała magnateria ruska. Mecenat magnaterii ruskiej nad kulturą uwidaczniał się w imponującej działalności wydawniczej i literackiej świadczącej o dużym ładunku intelektualnym polsko-litewskiego prawosławia. To z ich inspiracji dzieło Szwajpolta Fiola kontynuował pochodzący z Połocka absolwent Akademii Krakowskiej, doktor nauk medycznych Uniwersytetu w Padwie, humanista Franciszek Skoryna, który w latach 1517-1519 wydał w Pradze pierwszą Biblię w języku starobiałoruskim. Poza licznymi wydaniem biblijnymi Skoryna wydał w 1524 roku w Wilnie, adresowaną do środowiska kupieckiego, *Małą księgę podrózną*¹⁶.

Zygmunt Stary popierał rozwój handlu i przemysłu nadając cechom nowe prawa¹⁷. Kupcy moskiewscy, tatarscy czy wołoscy przybywający do Wilna coraz liczniej nie mogli zamieniać towarów z innymi cudzoziemcami, a jedynie z wileńskimi kupcami. Zasada ta nie obowiązywała na rocznych jarmarkach. Wileńscy kupcy zwolnieni zostali z opłat za skład towarów w Kownie oraz mogli wolno żeglować na rzece Wilii. Wilno wzbogaciło się o hutę szkła w 1547 roku, ludwisarnię i dwa szpitale. Na terenie miasta funkcjonowały wówczas cechy czapników, jubilerski, bednarski, stolarski, siodlarski, powroźniczy, safianników, tkacki, garncarski, krawiecki, powroźniczy, zegarmistrzowski, tapicerski, fortepianniczy, płatnerski, rękawiczniczy, ślusarski, gwoździarski, szewski, kominiarzy, piekarzy, bawełniaków, cyrulików, szczotkarzy, kowalów, brązowników, szklarzy, parasolników¹⁸. Miasto miało aptekę i kilku lekarzy. Król zarządził także, aby przy każdym klasztorze istniały szkoły publiczne. W 1539 roku Abraham Kulwieć (Kulawieć)¹⁹ – doktor prawa – założył w Wilnie protestancką klasyczną szkołę wyższą.

¹⁴ SGKP, t. XIII, s. 510-511.

¹⁵ SGKP, t. XIII, s. 493.

¹⁶ A. Jobert, *De Luther à Mohila. La Pologne dans la crise de la Chrétienté 1517-1648*, Paris 1979, s. 322; M. B. Topolska, *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*, Wrocław 1984, s. 37-40, 60-63; eadem, *Spoleczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*, Poznań- Zielona Góra 2002; A. Mironowicz, *Kultura prawosławna w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Rzeczpospolita wielu wyznań*, red. A. Kaźmierczyk, A. Link-Lenczowski, M. Markiewicz, K. Matwijowski, Kraków 2004, s. 409-436; idem, *Kultura prawosławna na ziemiach polskich za panowania Jagiellonów*, [w:] *Wspólnota pamięci. Studia z dziejów kultury ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. J. Gwioździak, J. Malicki, Katowice 2006, s. 467-479. *Franciszek Skoryna z Połocka – życie i pisma*. Wybór tekstów, przekład i opracowanie M. Walczak-Mikołajczakowa i A. Naumow. Biblioteka Duchowości Europejskiej nr 3, Fundacja CEG, Gniezno 2007

¹⁷ SGKP, t. XIII, s. 511.

¹⁸ J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. III, Wilno 1841, s. 269-289; A. H. Kirkor, op. cit., s. 97.

¹⁹ Abraham Kulwieć (Kulawieć; ok. 1510-1545) uważany jest za jednego z prekursorów piśmiennictwa litewskiego. Studiował w Krakowie, Lipsku, Wittenberdze, Sienie, uzyskał stopień doktora prawa. Był na wykładach Marcina Lutra i Filipa Melanchtona, zob. V. Biržiška, *Abraham Kulvietis, The First Lithuanian Humanist*, „Contributions of Baltic University Pinneberg”, nr 47, 1947, s. 11; Abraham Kulwieć (Kulawieć) miał poparcie ze strony królowej

Dwa pożary (1513, 1538) zniszczyły miasto. W pierwszym pożarze spłonął Zamek Górny, w drugim Zamek Dolny i duża część miasta. Zamek Górny król odbudował i przeznaczył na swoją rezydencję²⁰. Przy zamku urządził puszkarnię – pracownię do produkcji amunicji i sztucznych ogni. Przy wyjątkowych okazjach miasto rozbłyskało fajerwerkami. Król wraz ze swoją drugą żoną – Boną Sforzą d' Aragona (1518-1548) – z włoskiego rodu książęcego, uczynił z Wilna renesansowe miasto. Zarówno architektura w stylu renesansowym, muzyka, kuchnia, jak i zwyczaje włoskie (też z życia politycznego) przenikały do Wilna i Wilnian. Za sprawą włoskiego rzeźbiarza i architekta, jednego z głównych przedstawicieli renesansu w Wilnie – Jana Cini – przebudowano katedrę wileńską w stylu renesansowym, a następnie Zamek Dolny. Artysta zaprojektował również kościół św. Anny i św. Barbary leżący w obrębie Zamku Dolnego. Miasto wówczas wzbogaciło się o wiele innych cennych budowli m.in. fundacji Mikołaja Radziwiłła wojewody wileńskiego i kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego czy księcia Konstantego Ostrońskiego. Pomimo że powstały nowe domy, pałace, kościoły i cerkwie murowane, to miasto nie zmieniło starego drewnianego charakteru.

Na sejmie litewskim 17 listopada 1529 roku w Wilnie ogłoszony został I Statut Litewski, skierowany wyłącznie do stanu szlacheckiego, mieszczan bowiem obowiązywały prawa magdeburskie. W opisie Wilna Georga Brauna i Fransa Hogenberga czytamy, że blichtr renesansu, którym otaczało się możnowładztwo, dwór królewski, a także duchowieństwo przenikał do niższych warstw społecznych bardzo powoli²¹. Wilno w czasach ostatniego z dynastii Jagiellonów zostało obdarzone wieloma przywilejami, które przyciągnęły do miasta liczną magnaterię, dworzan, kupców i cudzoziemców. Miasto się zaludniło, a król Zygmunt II August (1548-1572) uczynił z niego praktycznie stolicę Rzeczypospolitej²². Przyjmował na Zamku liczne poselstwa zagraniczne i wydawał imponujące przyjęcia. Wybitnego umysłu dyplomata, miłośnik sztuki stworzył w Wilnie atmosferę artystyczną niczym nie ustępującą miastom Italii. Poza tym rozpoczął ciężką wojnę z Moskwą o Inflanty w 1558 roku, konsekwencją której było zawarcie unii lubelskiej 1 lipca 1569 roku, jaka złączyła unię realną Wielkie Księstwo Litewskie i Koronę w jedno państwo – Rzeczypospolitą Obojga Narodów²³. Zygmunt August przeprowadził także wiele reform m.in. podział województw na powiaty, zatwierdził II Statut Litewski w 1566 roku gwarantujący prawa szlachty. Wilno tętniło kulturą renesansu. Król zgromadził bibliotekę w Zamku Dolnym, odrestaurowanym w stylu renesansowym (1559-1563). W testamencie Zygmunt August przekazał bibliotekę królewską do kolegium jezuickiego w Wilnie. Monarcha w Zamku Dolnym polecił zorganizować galerię obrazów, kolekcję arrasów, urządzał liczne spotkania z artystami i literatami. Za przykładem królewskim podążali magnaci, któ-

Bony, której dedykował swoje dzieło *Confessio fidei*, wyznanie wiary napisane w Królewcu w 1543 r., gdzie był profesorem greki i hebrajskiego na uniwersytecie. D. Pociūtė, *Abraomas Kulvietis and the First Protestant „Confessio fidei” in Lithuania*; [w:] *Abraomas Kulvietis: pirmasis Lietuvos reformacijos paminklas. (The first recorded text Lituanian Reformation)*, wstęp opr. D. Pociūtė, Vilnius 2011, s. 49-50.

²⁰ SGKP, t. XIII, s. 508-509.

²¹ G. Braun, F. Hogenberg, *Urbiun praecipuarum totius mundi deskriptio*, Cologne 1576.

²² A. Sucheni-Grabowska, *Zygmunt August król polski i wielki książę litewski 1520-1562*, Warszawa 1996.

²³ Por. J. Bardach, *Krewa i Lublin. Z problemów unii polsko-litewskiej*, [w:] *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVII w.*, Warszawa 1970.

rzy wzniesli wówczas liczne rezydencje, w których organizowali dysputy naukowe, bale. Miasto zyskało nowy ratusz, szpital Trójcy Świętej, wiele nowych murowanych świątyń różnych wyznań, klasztorów, kamienic murowanych jedno- i dwupiętrowych, ogrody wileńskie wzdłuż rzeki, zwierzyńiec i wiele malowniczych zaułków. W 1552 roku władze miejskie razem z mieszczanami ułożyły *Wielkierz* – sposób postępowania sądowego według prawa magdeburckiego. Król dbał o porządek w mieście m.in. nakazując szlachcie kupującej czy budującej domy w Wilnie posłuszeństwo wobec magistratu oraz nagradzając wybitnych obywateli Wilna stanu mieszczańskiego dostępem do godności stanu szlacheckiego i innych godności świeckich i duchownych²⁴. Magistrat wówczas posługiwał się pieczęcią z wyobrażeniem św. Krzysztofa na czerwonym laku²⁵.

W latach sześćdziesiątych XVI wieku magistrat wileński otrzymał prawo wysyłania dwóch lub trzech swoich przedstawicieli na wszystkie sejmy odbywające się w Koronie czy Litwie, którzy obok posłów ziemskich mieli dbać o potrzeby Wilna. Za sprawą małżeństwa króla z Barbarą Radziwiłłówną, zamożny ród Radziwiłłów zyskał wyjątkowe względy w mieście i wokół niego. Radziwiłłowie, Chodkiewiczowie, Kiszkwie, Słuccy, Ostrogscy, Buczaccy, Sanguszkowie, Sapiehowie, Siemaszkowie, Słuccy, Sołomereccy, Tyszkiewiczowie, Massalscy, Olelkowicze, Pacowie, Puzynowie, i wiele innych familii budowało wówczas wytworne pałace²⁶. Pod koniec panowania Zygmunta Augusta, zimą 1571 roku Wilno dotknął przeraźliwy głód, po którym jesienią kolejnego roku ogarnęła miasto straszna zaraza, w wyniku której zmarło ponad 20 tysięcy mieszkańców²⁷. Miasto już nigdy więcej nie posiadało tak oddanych protektorów, jakimi byli szczególnie ostatni Jagiellonowie. Kolejni władcy nie spędzali już wiele czasu w Wilnie, chociaż sprzyjali rozwojowi miasta na różnych płaszczyznach. Król Stefan Batory (1576-1586) potwierdził wszystkie przywileje ostatnich Jagiellonów, a ponadto utworzył Trybunał Główny Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1578 roku, którego zjazdy – konwokacje wileńskie – organizowano w Wilnie. Największą jego zasługą było założenie Uniwersytetu Wileńskiego. Dekretem z 1 kwietnia 1579 roku, zatwierdzonym 22 lutego 1585 roku, król podniósł kolegium jezuickie do rangi akademii pod nazwą *Akademia Societatis Jesu*, dając początek placówce nauki i kultury zachodniej jedynej na wschód Europy²⁸.

Wiek XVI dla Wilna i jego mieszkańców był niezwykle kulturotwórczy i rozwojowy, nigdy bowiem wcześniej ani później nie doszło do spotkania tak wielu wyznań i religii w mieście. Funkcjonowały tu 32 świątynie różnych wyznań: 13 kościołów katolickich, 15 cerkwi prawosławnych²⁹, po jednej świątyni miał Kościół ewangelicko-luterański, Kościół ewangelicko-reformowany, Żydzi posiadali synagogę, a muzułmanie meczet. W pierwszych latach XVI wieku wzniesiono kościół pw. św. Jerzego oraz klasztor karmelitów, pod

²⁴ Przywilej ten król ogłosił na sejmie litewskim w Grodnie 15 czerwca 1568 r. M. Baliński, *Historia miasta Wilna...*, s. 97.

²⁵ *SGKP*, t. XIII, s. 510.

²⁶ A. H. Kirkor, op. cit., s. 35.

²⁷ *SGKP*, t. XIII, s. 511.

²⁸ Pełne opracowanie najstarszych dziejów Akademii Wileńskiej z podaną literaturą Por. L. Piechnik, *Początki Akademii Wileńskiej 1570-1599*, t. I, Rzym 1984; eadem, *Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600-1655*, t. II, Rzym 1983; K. Čepienė, I. Petrauskienė, *Vilniaus Akademijos spaustuvės leidiniai 1576-1805. Bibliografija*, Vilnius 1979; B. Topolska, *Spoleczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*, Poznań- Zielona Góra 2002, s. 285-297.

²⁹ *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси* [dalej: *АСД*], т. VI, Вильна 1870, ч. 4, s. 6; ч. 9, s. 19, 45; ч. 42, s. 62.

koniec zaś wspomnianego stulecia kościół św. Michała Archanioła i klasztor bernardynek, oraz rozpoczęto restaurację kościoła św. św. Piotra i Pawła na Antokolu³⁰.

Już na przełomie XIV/XV wieku książę Witold osadził w pobliżu Wilna kilka tysięcy Tatarów i kilka setek Karaimów (w Trokach)³¹. W miejscach zamieszkania posiadali oni pełnię swobód wyznaniowych. Społeczność muzułmańska miała w zakresie prawa szeroką autonomię i w sprawach wewnętrznych opierała się na prawie koranicznym³². Co prawda, I Statut Litewski w 1529 roku ograniczał prawa sędownicze Tatarów m.in. nie pozwalając muzułmanom na świadczenia w sądzie przeciwko chrześcijanom, ale owe ograniczenia zniósł w 1568 roku Zygmunt August, a szlachta tatarska została zrównana ze szlachtą chrześcijańską. „Tatarzy prości” mieszkali w miastach, w tym w Wilnie, zajmując tzw. *kąt tatarski*, na przedmieściu Łukiszki, gdzie pod koniec XIV wieku wybudowali meczet. Karaimi stanowili najmniejszą mniejszość etniczno-religijną na ziemiach polsko-litewskich, która otrzymała szereg przywilejów od książąt litewskich i królów polskich. Uregulowania prawne wobec karaimów ustalały ich status prawny na równi z sytuacją prawną Żydów³³.

Pierwsza informacja o Żydach w Wielkim Księstwie Litewskim pochodziła z 1388 roku, kiedy książę Witold nadał pierwszy przywilej gminie żydowskiej. W Wilnie Żydzi masowo zaczęli osiedlać się na przełomie XVI/XVII wieku i w dość krótkim czasie stworzyli jeden z większych centrów kultury żydowskiej na świecie. Pierwsza wzmianka o zorganizowanej społeczności żydowskiej w Wilnie pochodzi z 1568 roku. Informująca ta dotyczy płacenia przez Żydów podatku pogłównego. Pierwszą synagogę drewnianą przy ul. Żydowskiej Żydzi wzniesli w Wilnie w drugiej połowie XVI wieku (ok. 1573 r.) na mocy przywileju Zygmunta Augusta³⁴. Król Zygmunt III Waza w 1593 roku wydał Żydom wileńskim przywilej na prawo zamieszkania, handlowania, kupowania nieruchomości i budowania domów modlitwy i zakładania cmentarzy³⁵.

Wilno było też ważnym ośrodkiem ruchu reformacyjnego. W stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego oprócz dynamicznie rozwijający się struktur Kościoła katolickiego i Kościoła prawosławnego pojawiły się różnego rodzaju nurty ewangeliczne³⁶. Ogłoszo-

³⁰ J. I. Kraszewski, op. cit., t. II, Wilno 1840, s. 363.

³¹ Por. S. Gąsiorowski, *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV-XVIII wieku*, Kraków-Budapeszt 2008; G. Pelczyński, *Karaimi Polscy*, Poznań 2004; P. Borawski, A. Dubiński, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa 1986; J. Tyszkiewicz, *Karaimi litewscy w czasach Witolda i sprawa przywileju datowanego rokiem 1388*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 36. 1997, s. 45-62; A. Zakrzewski, *Osadnictwo tatarskie w Wielkim Księstwie Litewskim-aspekty wyznaniowe*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 20, 1991, s. 137-153; eadem, *Les Tartares dans le Grand Duché de Lituanie XV-XVIII siècles*, [w:] *Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normanu iki Napoleono*, ed. B. Dundulis, Vilnius 2001, s. 208-227; M. K. Любавский, *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*, Москва 1915, s. 127-128.

³² A. Muchliński, *Zdanie sprawy o Tatarach litewskich*, „TeKa Litewska”, 1858, nr 4, s. 258-259.

³³ Por. *Сборник старинных грамот узаконений Российской Империи касательно прав и состояния русско-подданных караймов*, изд. З. А. Фиркович, Санкт-Петербург 1890, s. 7-9, 12-15, 20-27.

³⁴ A. Jankevičienė, *Vilniaus Didžioji sinagoga (The Great Synagogue of Vilnius)*, Vilnius 2008, s. 5-25; *Encyclopaedia Judaica*, sec. ed., vol. 20, ed. F. Skolnik, 2007, s. 528.

³⁵ С. А. Бершадский, *История Виленской еврейской общины с 1593 по 1649 г.*, „Восход” т. III, 1887, s. 67.

³⁶ Badania reformacji protestanckiej w Wielkim Księstwie Litewskim prowadził Z. Ivinskis, *Du pirmieji protestantizmo bangos dešimtmečiai Lietuvoje; Protestantizmo plitimas Lietuvoje; Protestantizmo klestėjimo metai i Protestantizmo krizė Lietuvoje*, [w:] *Rinktiniai raštai*, t. 4: *Krikščionybė Lietuvoje*, red. P. Jatulis, Roma 1987; I. Lukšaitė,

ne podczas sejmku w Wilnie przywileje wydane przez Zygmunta Augusta w 1563 roku nadające prawo do wolności wyznania i zrównania w dostępie do urzędów wszystkich chrześcijan, znalazło potwierdzenie w postanowieniach unii lubelskiej z 1569 roku, gwarantującej zachowanie języka i religii, a dalej w postanowieniach ustawy uchwalonej w Warszawie 28 stycznia 1573 roku zw. konfederacją warszawską³⁷. Chęć utrzymania pokoju religijnego została zagwarantowana w artykułach henrykowskich (1576) oraz w II, i III Statucie Litewskim (1566, 1588)³⁸. To z rzeczywistego doświadczenia społeczeństwa Wilna i Wielkiego Księstwa Litewskiego czasów Jagiellonów wyszła idea wspólnego pokojowego współistnienia społeczeństwa wielowyznaniowego i tolerowania odmienności kultur i obyczajów. Państwo Jagiellonów wobec innowierców, pomimo wielu ograniczeń na korzyść uprzywilejowanej pozycji Kościoła katolickiego, było gwarantem ich stabilizacji. Do takiej postawy Jagiellonów zmuszała struktura etniczna Wielkiego Księstwa Litewskiego zdominowana przez ludność ruską, a także wyjątkowa mozaika wielowyznaniowa³⁹. Wileńscy katolicy – Polacy, Niemcy a także Litwini – w reakcji na wybory samorządowe z 1533 roku, w wyniku których wszystkie stanowiska objęli prawosławni Rusini, złożyli skargę do króla Zygmunta Starego. W 1536 roku król wydał przywilej, nakazujący, aby we wszystkich władzach miejskich w Wilnie po połowie miejsc zajmowali katolicy i prawosławni⁴⁰. Parytet pomiędzy „Grekami” a „Rzymianami” miał obowiązywać na każdym szczeblu. W dobie reformacji o miejsca przeznaczone dla „Rzymian” konkurowali luteranie czy kalwiński, a po unii brzeskiej miejsca „Greków” głównie zajmowali unicy. Nieliczne były akty nietolerancyjne w stołecznym mieście. We wstępnej fazie rozwoju reformacji Zygmunt Stary, pod naciskiem kapituły wileńskiej, wydał przywilej w 1535 roku, w którym zakazywał rozpowszechniania idei reformacyjnych w Wilnie, poprzez zakaz sprzedaży książek protestanckich⁴¹. Karze konfiskaty majątku i wygnania podlegać mieli wszyscy występujący przeciwko nauce Kościoła katolickiego. Na Litwę rozciągnięto też wydaną w 1541 roku dla Korony ustawę, według której przechowywanie heretyków lub przyjęcie herezji prowadzić miało do utraty szlachectwa⁴². Ustawy Zygmunta I i władz kościelnych wykonywano opieszale i zazwyczaj były one nieskuteczne. Wzrastająca liczba zwolenników reformacji wśród szlachty i możnowładztwa powodowała, że instytucje państwowe do tego przeznaczone nie egzekwowały prawa czyniąc je martwym. Nuncjusz papieski Giulio Ruggieri (1565-1668) jako najważniejsze źródło łatwych postępów luteranizmu wskazywał:

Reformacja Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje: XVI a. trias dešimtmetis – XVII a. primas dešimtmetis, Vilnius 1999; A. Bumlauskas, *Reformacijos genėzė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius 1987.

³⁷ Por. J. Tazbir, *Tradycje tolerancji religijnej w Polsce*, Warszawa 1980, s. 50.

³⁸ *Ibidem*, s. 58.

³⁹ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów...*, s. 253. Na temat religijności Jagiellonów por. U. Borkowska, *Życie religijne polskich Jagiellonów. Zarys problematyki*, [w:] *Chrzest Litwy*, red. M. T. Zahajkiewicz, Lublin 1990, s. 149-180; eadem, *Królewskie modlitewniki. Studium z kultury religijnej epoki Jagiellonów (XV i początek XVI wieku)*, Lublin 1999.

⁴⁰ Por. P. Dubinski, op. cit., s. 54; G. Schramm, *Protestantismus und städtische Gesellschaft in Wilna (16.-17. Jahrhundert)*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 17, 1969, p. 202-204.

⁴¹ Por. *Potestas episcopo Vilnensi circa fidem in haereticos*, rkps Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka [dalej: LMAB], sygn. F 43-426, (VKF-5938).

⁴² J. Bukowski, *Dzieje reformacji w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku*, t. I, Kraków 1883, s. 343.

nieślychane w innych krajach niezachowanie i niewykonanie praw, tak iż niektórych nie zaczęto nawet wykonywać, drugie zaledwie w wykonanie wprowadzone, zaraz są zaniechane i na bok odłożone, co sami Polacy przyznają, mówiąc, że ich konstytucje nie żyją dłużej nad trzy dni⁴³.

W lipcu 1560 roku kapituła wileńska informowała biskupa o szerzących się w diecezji nowinkach religijnych, wyrzucaniu księży i sakramentów z kościołów, słownym znieważaniu Przenajświętszego Sakramentu⁴⁴. Kilka miesięcy później, 3 lutego 1561 roku, sufragan wileński Jerzy Albinus (1550-1570) odprawił nabożeństwo, podczas którego publicznie wyraził aprobatę dla nauki protestanckiej. Kapituła niezwłocznie powiadomiła o tym biskupa⁴⁵. Czy sufragan stanął przed sądem kapitularnym i poniósł jakąkolwiek karę, nic o tym nie wiadomo. W aktach kapituły istnieje zapis z 20 listopada 1563 roku, mówiący o tym, że Jerzy Albinus zrezygnował z urzędu sufragana⁴⁶. Ponownie objął sufraganię 15 lutego 1565 roku i sprawował ją aż do śmierci w 1570 roku⁴⁷.

Na kalwinizm przeszedł ok. 1565 roku Mikołaj Pac (1564-1572), biskup nominat kijowski, zasiadający w kapitule wileńskiej od 1549/50 roku, na stanowisku prałata dziekana. Pac jako protestant zazwyczaj zajmował na obradach sejmu miejsce pomiędzy biskupami katolickimi. W jego sprawie interweniował u króla legat papieski Giovanni Francesco Commendone (1563-1565). Zygmunt August wbrew zapewnieniom dawnym legatowi nic w tej sprawie nie zrobił, czym wzburzył papieża Piusa V, który w liście z 5 marca 1566 roku stanowczo domagał się usunięcia Paca z grona senatorów. Król pomimo nacisków Stolicy Apostolskiej pozostawił sprawę biskupa nominata nierozstrzygniętą. Dopiero biskup wileński Jerzy Radziwiłł (1579-1591) na synodzie diecezjalnym w 1582 roku pozbawił Paca prałatury. Pac opuścił stan duchowny i wkrótce potem objął nadaną mu przez króla kasztelanię smoleńską⁴⁸.

Zarówno katolicyzm zdobywający wciąż nowych wyznawców, jak i prawosławie, znacznie bardziej zakorzenione w tradycji Wilna, w konfrontacji z nowymi prądami reformacyjnymi zostały zdopingowane do reform wewnętrznych, co w konsekwencji doprowadziło do rywalizacji intelektualnej Kościołów i ich wiernych. W wiek XVI diecezja wileńska weszła pod rządami biskupa Wojciecha Tabora, który w 1502 roku zwołał pierwszy synod Kościoła rzymskokatolickiego na Litwie. Pomimo ponad stuletniej działalności chrystianizacyjnej poza większymi ośrodkami administracji kościelnej znajomość zasad wiary katolickiej wśród ludności pozostawała powierzchowna. Sytuacji nie poprawiał stan duchowieństwa, które było słabo wykształcone, uległo zeświecczeniu i przywiązywało większą wagę do gromadzenia dochodów i uposażeń niż do dbania o życie duchowe swoich wiernych. Z kolei z inicjatywy metropolity kijowskiego Józefa Sołtana zwołano w 1509 roku, w Wilnie sobór, na którym uchwalono zapisane w piętnastu punktach przepisy o zasadach życia i moralności duchownych prawosławnych.

⁴³ E. Rykaczewski, *Relacje nuncjuszków apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, t. I, Berlin 1864, s. 188.

⁴⁴ *Kościół zamkowy czyli Katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, opr. ks. J. Kurczewski, t. III, *Streszczenie aktów kapituły wileńskiej*, Wilno 1916, s. 46.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 47.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 49.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 50-52.

⁴⁸ J. Wolff, *Pacowie. Materiały historyczno-genealogiczne*, Petersburg 1885, s. 21-27.

Podniesiono w nich wymagania wobec kandydatów do stanu kapłańskiego zwracając uwagę, by byli żonaci, cieszyli się nieskazitelną opinią i nienagannymi obyczajami. Duchowieństwu zakonnemu zabroniono opuszczania klasztorów bez uprzedniego poinformowania i uzyskania zgody przełożonych. Biskupom polecono, by nie przedkładali obowiązków i zajęć świeckich nad obowiązki duchowe. W punktach zastrzeżono, również, by władza świecka nie mieszała się do wewnętrznych kanonów Kościoła prawosławnego. Przeciwno książętom i panom napadającym i grabiącym dobra kościelne przyjęto karę ekskomuniki⁴⁹. Obok metropolity kijowskiego Józefa Sołtana i księżnej Heleny doniosłą rolę w dążeniu do wzmocnienia Cerkwi w pierwszych dziesięcioleciach wieku odegrał hetman Konstanty Ostrogski dzięki swojej działalności fundacyjnej i politycznej. Na kolejnym soborze (2-5 lutego 1514 r.) prawosławni skupili się także na sprawach wewnątrzcerkiewnych, na problemach z kanonizacją Elizeusza Ławryszewskiego. Nadal to metropolita kijowski Józef Sołtan odgrywał decydującą rolę⁵⁰.

Wielowyznaniowa konfrontacja doprowadziła do szerokiej polemiki międzywyznaniowej oraz do wielu konwersji wyznaniowych. Najczęściej katolicy i prawosławni Wilnianie przyjmowali kalwinizm, luteranami w mieście byli bowiem przede wszystkim Niemcy. Luteranizm był mieszczański, kalwinizm zaś zagościł najbardziej w kręgach szlacheckich Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wyjątkowe pod tym względem było Wilno, gdzie kalwinizm zaznaczył swoją obecność w mieście i we włościach szlacheckich. Poważną rolę w zaszczepieniu idei reformacji w Wilnie odegrała magnateria litewsko-ruska, a szczególnie wpływowi, potężny ród Radziwiłłów. Posiadający wpływy u króla Zygmunta Augusta, wojewoda wileński (1551) Mikołaj Radziwiłł „Czarny” w 1553 roku poparł reformację i został luteraninem⁵¹. W wyniku kontaktów z teologami kalwińskimi i bezpośredniej korespondencji z Janem Kalwinem w 1557 roku, przyłączył się do zboru Kościoła reformowanego. W tym też roku ufundował w Wilnie przy ul. Zborowej (dzisiaj *Volano gatvė*), pierwszy na Litwie zбір i szkołę wyznania reformowanego. Z drukarni Radziwiłła „Czarnego” w Brześciu wyszły pierwsze katechizmy protestanckie – kancjonał Jana Zaręby (Zaremby; 1558) i pierwszy polski przekład Biblii (1563) z języków oryginalnych: hebrajskiego i greckiego. W swoim testamencie Radziwiłł zapisał na rzecz szkoły wileńskiej m.in. wszystkie Biblie drukowane w Brześciu⁵². Kalwińscy mający potężnych protektorów, Radziwiłłów z linii birzańskiej, stworzyli na Litwie doskonale zorganizowany Kościół ewangelicko-reformowany, zwany Jednotą Litewską (*Unitas Lithuaniae*)⁵³.

⁴⁹ J. I. Kraszewski, op. cit., t. I, Wilno 1838, s. 274.

⁵⁰ Por. H. Lulewicz, *Sołtan Józef*, „Polski Słownik Biograficzny”, t. LX, z. 3, Warszawa-Kraków 2001, s. 360; Б. Н. Флоря, *Иосиф II*, [в:] *Православная энциклопедия*, т. XXVI, Москва 2011, s. 14-17.

⁵¹ Por. J. Jasnowski, *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515-1565) kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński*, Warszawa 2014.

⁵² *Testament Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”*, [w:] U. Augustyniak, *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1992, s. 20; M. Wiszniewski, *Historia literatury polskiej*, t. VI, Kraków 1844, s. 503.

⁵³ Por. M. Kosman, *Litewska Jednota Ewangelicko-Reformowana od połowy XVII wieku do 1935 roku*, Opole 1986; *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej: 1611-1625*, Wilno 1915; M. Ptaszyński, *O ustroju kościoła. Uwagi na marginesie edycji Akt synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626-1637*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. LVI 2012, s. 203-226.

W przeciwieństwie do kalwinistów, luteranie litewscy nie stworzyli tak dobrze zorganizowanego Kościoła. Lutrańskie zbory funkcjonowały oddzielnie, nawet na odrębnych zasadach. Fundamenty szkolnictwa lutrańskiego, jak wspomniano wyżej, położył Abraham Kulawiec, który w latach 1539/1540 zorganizował w Wilnie klasyczną wyższą szkołę lutrańską, w której uczyło się kilkudziesięciu (ok. 60) studentów, przedstawicieli szlachty i mieszczaństwa wileńskiego. Szkoła odegrała ważną rolę w rozwoju reformacji w Wilnie. Kulawiec wygłaszał także kazania w kościele św. Anny w Wilnie. Kościół katolicki nie odniósł się przychylnie do działania szkoły, przeciwnik bowiem reformacji, biskup wileński Paweł Holszański, a także król Zygmunt Stary nie poparli tej inicjatywy⁵⁴. Kulawiec został zmuszony do zamknięcia szkoły i ucieczki do lutrańskich Prus Książęcych, do Królewca. W czasach złotego okresu dla tolerancji pod panowaniem Zygmunta Augusta, luteranie wileńscy ponownie podjęli się zaszczepiania idei reformacji w Wilnie. W 1555 roku, założyli drewniany dom modlitwy przy ul. Niemieckiej, który uległ pożarowi w 1655 roku i jako murowany kościół ewangelicko-lutrański został odbudowany w 1662 roku. Indyferentyzm religijny króla Zygmunta Augusta spowodował rozwój wielowyznaniowego Wilna, umożliwił ożywiony ruch w kierunku korzystania ze swobód religijnych. Oprócz luteranów i kalwinistów w Wilnie, pojawili się Bracia Polscy. Posiadali oni w latach 1567-1569 zbór mieszczański⁵⁵. Krótka obecność Braci Polskich w mieście, na czele z ich protektorem litewskim – kasztelanem wileńskim Janem Kiszką (1552-1592) – nie pozostawiła znaczących śladów⁵⁶. Kiszka

⁵⁴ J. Jurginis, *Renasansas ir humanizmas Lietuvoje*, Vilnius 1965, s. 123, s. 203-208.

⁵⁵ W. Urban, *Losy Braci Polskich od założenia Rakowa do wygnania z Polski*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 1, 1956, s. 139; S. Kot, *Ausbruch und Niedergang des Täuferturns in Wilna (1563-1566)*, „Archiv für Reformationsgeschichte”, 49, 1958, s. 212-226.

⁵⁶ Najsluszniej można by nazwać Braci Polskich antytrynitarzami. Oni sami zdecydowanie woleli nazywać siebie Braćmi Polskimi. Nazywani byli również judaizantami, od nazwy przybyszy z Rusi Moskiewskiej, którzy osiedlili się na Litwie i w Siedmiogrodzie. Arianie polscy nie stanowili zwartej grupy, wręcz powstała wśród nich zwalczająca się wzajemnie ugrupowania. Wyłonili się wyniki rozłamu wśród kalwinistów po 1562 r., kolebką bowiem arianizmu polskiego były gminy kalwińskie, jakkolwiek kalwini potępiali wszelkie wystąpienia przeciwko dogmatowi Trójcy Św. Arianie z kolei byli głównymi przeciwnikami dogmatu Trójcy Św., wyznawali naukę Ariusza. Antytrynitarze zadali cios kalwinistom, około 50 ministrów porzuciło gminy kalwińskie, np. Stanisław Lutomirski, zięć Jana Łaskiego, Marcin Krowicki czy Marcin Czechowic. Wybitnym przedstawicielem arian na Litwie, także w Wilnie, był Szymon Budny i jego sojusznicy, którzy zaprzeczali bóstwu Chrystusa, święcili sobotę i poddawali się obrzezaniu – tworząc sektę judaistów. W Wilnie kilku z nich nie jadło wieprzowiny. Duchem starozakonnym pałał Budny, żądając tępienia mieczem wszystkich, co się w wierze nie zgadzali. Przeciwnikiem Budnego w łonie arian był Jan Kiszka, który zażądał spalenia pism Budnego i jego sojuszników. Arianie głównie wywodzili się ze szlachty, jednakże żywioł mieszczański także odegrał istotną rolę w ich szeregach. To właśnie Bracia Polscy w XVII w., wystąpili z postulatami szeroko pojmowanych swobód wyznaniowych oraz rozdziału instytucji Kościoła od państwa. Uchwałą Sejmiku warszawskiego z 1658 r. Bracia Polscy zostali skazani na banicję, zob. J. Tazbir, *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII wieku*, Warszawa 1967, s. 202-207, 251-253; A. Brückner, *Różnowiercy polscy, szkice obyczajowe i literackie*, Warszawa 1905, s. 154-155; eadem, *Arianie Polscy*, [w:] *Encyklopedia staropolska*, Warszawa 1990, s. 38-39; J. Kamieniecki, *Szymon Budny – zapomniana postać polskiej reformacji*, Wrocław 2002; S. Fleischmann, *Szymon Budny: ein theologisches Portrait des polnisch-weissrussischen Humanisten und Unitariers (ca. 1530-1593)*, Köln 2006. Z okresu litewskiego pochodzi egzemplarz Biblii w tłumaczeniu Szymona Budnego z 1572 r. z muzułmańskimi głosami po arabsku i po polsku, przechowywany obecnie w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego. Owa ariańska Biblia w tłumaczeniu Budnego, była z kolei adaptowana w języku ruskim zarówno przez Melecjusza Smotryckiego, jak i przez Tatarów w siedemnastowiecznych kitabach, por. Г. Мишкинине, *Полемика между мусульманами и иудеями*

zdecydowanie szerzył arianizm w swych włościach, głównie w Węgrowie. Przewaga kalwinistów w Wilnie zmusiła Braci Polskich, w tym teologa ariańskiego Marcina Czechowica, do porzucenia miasta⁵⁷.

Rywalizacja pomiędzy protestantami i sprowadzenie przez biskupa wileńskiego Waleriana Protasiewicza (1504-1580) zakonu jezuitów – Towarzystwa Jezusowego – do Wilna w 1569 roku, rozpoczęło okres ok. sześćdziesięciu lat nieustannych polemik religijnych pomiędzy kalwinistami, luteranami, Braciami Polskimi, katolikami, unitami i prawosławnymi. W 1570 roku jezuita zorganizowali kolegium przekształcone w 1579 roku w Akademię Wileńską, której działalność w połowie XVII wieku zaowocowała stopniowym osłabieniem sił dysydentów i ich częstym powrotem na katolicyzm oraz praktycznie wyniszczeniem prawosławia w Wilnie, którego wyznawcy w okresie 150 lat po unii brzeskiej w większości przeszli na unię, katolicyzm bądź protestantyzm. Akademia Wileńska była najsilniejszą uczelnią w Wilnie i w tej części Europy, krzewiącą wiedzę i wzorce zachodnich środowisk naukowych, silnie, oczywiście, związaną z kontrreformacją⁵⁸.

Polemika religijna odbywała się w obrębie miasta i poza nim, odbijając się echem w innych ośrodkach miejskich Litwy. Oprócz drukowanych tekstów polemicznych ogromną rolę w dyskusji religijnej na obszarze miasta odgrywały kazania polemiczne wygłaszane w XVI i na początku XVII wieku we wszystkich świątyniach chrześcijańskich Wilna. Jezuita jako pierwsi rozpoczęli publiczne katechezy w przestrzeni miasta w języku polskim, niemieckim, włoskim i litewskim. Natomiast legat papieski Antonio Possevino podczas wizyty na Litwie w 1585 roku zachęcał do katechizowania śpiewem⁵⁹. Kazania jezuitów podsycaly do niechęci wyznaniowej, szczególnie kazania

(na materiale arabskoalfawitnych rękopisów litowskich tatar z połowy XVII wieku), „Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne”, t. 2, red. S. Temčinas, Kraków 1997, s. 234-249; D. A. Frick, *Introduction*, [w:] M. Smotrycki, *Rus' Restored: Selected Writings of Meletij Smotryc'kyj 1610-1630*, tł., komentarz i wstęp D. A. Frick, Harvard 2005, s. XXIX-XXX. Działalność Braci Polskich – antytrynitarzy – na Litwie badali: I. Lukšaitė, *Radikalių reformacijos kryptis Lietuvoje*, Vilnius 1980; M. Firpo, *Antitrinitari nell'Europa orientale del '500. Nuovi testi di Szymon Budny, Niccolò Paruta e Iacopo Paleologo*, Firenze 1977.

⁵⁷ Marcin Czechowicz (1532-1613) przeniósł się do Rakowa, skąd promieniowała doktryna ariańska. Raków nazywany był „Atenami sarmackimi”. W Rakowie wydał w 1575 r., *Rozmowy chryścijańskie, które z greckiego nazwiska dialogami zowią: a ty je nazwać możesz wielkim katechizmem*. W 1574 r. przeniósł się do Lublina. Do tych lat przejściowych z jego wierszowanych prac należą religijne pieśni wileńskie, jakie arianie bardzo lubili, do czasu, kiedy upodobali sobie Psalmi Jana Kochanowskiego. A. Kossowski, *Arianie Polscy w Lublinie a sprawa Jana Kokota mieszczanina lubelskiego*, [w:] *Pamiętnik Lubelski*, t. 1, 1927-1930, Lublin 1930, s. 54-57; J. Pelc, *Teksty Jana Kochanowskiego w kancjonalach staropolskich XVI i XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1963, t. 8, s. 211-248.

⁵⁸ *Przywilej króla Stefana (Batorego), dany Jezuitom kolegium wileńskiego, we Lwowie, 7 lipca roku 1578, na ustanowienie Akademii w Wilnie; Akt fundacji i uposażenia Akademii wileńskiej, [...]uczyniony 24 sierpnia 1578 roku, a potwierdzony przez króla Stefana Batorego, najprzód w Wilnie 1 kwietnia 1579 roku, [...] w Warszawie 23 lutego 1585 roku*, [w:] M. Baliński, *Dawna Akademia Wileńska*, Petersburg 1862, nr 1-2, s. 415-416, 417-426; Por. L. Piechnik, *Początki Akademii Wileńskiej 1570-1599*, Rzym 1984; eadem, *Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600-1655*, Rzym 1983; P. Rabikauskas, *Przywileje fundacyjne Akademii Wileńskiej*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis. Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, red. L. Piechnik, K. Puchowski, Kraków 1996; eadem., *Vilniaus akademija ir Lietuvos jėzuitai*, Vilnius 2002; K. Čepienė, I. Petrauskienė, *Vilniaus Akademijos spaustuvės leidiniai 1576-1805. Bibliografija*, Vilnius 1979.

⁵⁹ P. Rabikauskas, *Vilniaus Akademija...*, s. 194.

Piotra Skargi, głównego propagatora unii Kościoła katolickiego z prawosławnym⁶⁰. Natomiast Kazimierz Wijuk Kojałowicz w kazaniach atakował dysydentów⁶¹. W kazaniach innowierców zaciętrzewienia religijnego nie spotykamy. Utwory polemiczne głównie drukowano po polsku, gdyż wówczas polszczyzna przejmowała funkcje łaciny. Nawet polemika unicko-prawosławna zdecydowanie toczyła się w języku polskim, co pozwalało na stosowanie zabiegów retorycznych, jakimi posługiwali się w swojej polemice katolicy i protestanci⁶². Polemiści prawosławni niekiedy na stronach tytułowych swych dzieł używali greki, tu prym wiódł Melecjusz Smotrycki⁶³. Na usługach polemiki religijnej były drukarnie wileńskie⁶⁴.

Rozwój drukarstwa spowodował, że Wilno od połowy XVI wieku było jednym z największych ośrodków drukarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony. Na terenie Wilna prawie wszystkie wyznania i religie posiadały swoje drukarnie, poczynając od drukarni Franciszka Skoriny, który uruchomił typografię w mieście nie później aniżeli w 1521 roku. W XVI wieku w Wilnie funkcjonowało 11 oficyn wydawniczych: drukarnia braci Mamoniczów (1574-1624), drukarnia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” (1575-1586), drukarnia Jana i Józefa Karcanów (1580-1620), drukarnia Daniela z Łęczycy (1582-1589?, 1590-1600), drukarnia Wasyla Haraburdy (1582), drukarnia jezuicka – Akademii Wileńskiej (1586-1805), drukarnia zborowa kalwińska (1592), drukarnia Jakuba Markowicza (1592-1607), drukarnia prawosławnego bractwa Św. Ducha (1595-1610 w Wilnie, 1611- 1646 w Jewiu, 1615 – pocz. XVIII wieku – w Wilnie), drukarnia Salomona i Ulryka Sultzerów (1596-1603), drukarnia Melchiora Pietkiewicza (1598)⁶⁵. Istniało wiele płaszczyzn działalności kulturalnej

⁶⁰ Por. B. Natoński, *Początki i rozwój Towarzystwa Jezusowego w Polsce 1564-1580*, [w:] J. Broderick, *Początki i rozwój Towarzystwa Jezusowego*, t. I, Kraków 1969, s. 456. Na temat satyr jezuickich przeciwko luteranom wileńskim zob. Z. Nowak, *Kontrareformacyjna satyra obyczajowa w Polsce XVII wieku*, Gdańsk 1968.

⁶¹ K. Wijuk Kojałowicz, *Kazania o męce pańskiej ...w kościele wileńskim Św. Jana u fary...do ludu na wielki piątek miane*, Wilno 1675. Na temat satyr jezuickich przeciwko luteranom wileńskim zob. Z. Nowak, op. cit.; A. Ragauskas, *XVII a. pirmosios pusės Vilniaus luteronų subkultūros atspindžiai jėzuitų satyroje*, [w:] *Lokalsios bendrijos tarpdalykinis požiūris*, red. R. Grigas, Vilnius 2004, s. 45-53.

⁶² A. Martel, *La Langue polonaise dans les pays ruthènes, Ukraine et Russie Blanche 1569-1667*, Lille 1938, s. 26 i nn; Z wileńskich drukarni wyszło ponad 30 druków o charakterze polemicznym autorstwa reprezentantów wszystkich spierających się o unię stron – katolików, unitów, prawosławnych. J. Stradomski, *Polemika religijna okresu unii brzeskiej a rozwój drukarstwa prawosławnego w Rzeczypospolitej*, [w:] *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2004, s. 44.

⁶³ K. Meller, „Noc przeszła, a dzień się przybliżył”. *Studia o polskim piśmiennictwie reformacyjnym XVI wieku*, Poznań 2004, s. 142-162; Por. M. Нікалаеў, *Выкарыстоўванне грэчаскіх шрыфтоў у друкарнях Вялікага Княства Літоўскага ў XVI–XVII стагоддзях*, [w:] *The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, W. Walczak, Białystok 2007, s. 222-223.

⁶⁴ J. Czarnecki, *Rzut oka na historię książki wileńskiej*, Kraków 1932, s. 10.

⁶⁵ Por. L. Abramowicz, *Cztery wieki drukarstwa w Wilnie. Zarys historyczny (1525-1925)*, Wilno 1925; *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, opr. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, Wrocław 1959; M. B. Topolska, *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*, Wrocław 1984; Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyryliczne z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVIII wieku*, Olsztyn 2003; T. Iljaszewicz, *Drukarnia domu Mamoniczów w Wilnie (1575-1622)*, Wilno 1938; M. Нікалаеў, *Палата кнігапісная. Руканісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях*, Мінск 1993; J. Niedźwiedz, *Kultura literacka Wilna (1323-1655)*, Kraków 2012, s. 194-222; A. Mironowicz, *Drukarnie bractw cerkiewnych*, [w:] *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2004, s. 52-68.

i gospodarczej, gdzie Wilnianie różnych wyznań wspólnie pracowali, np. w cechach wileńskich⁶⁶. Regulaminy poszczególnych organizacji podkreślały ścisły ich związek z wiarą i wyznaczały obowiązki członków względem swojego Kościoła. Jeszcze w XVI wieku obowiązywała tu zasada parytetu, nakazująca, aby w corocznych wyborach starsi cechowi byli wybierani w połowie z „rzymskiej” i „greckiej” wiary. Późniejszy przywilej Stefana Batorego z 1 lipca 1579 roku przyznał również protestantom prawo do reprezentacji we władzach cechowych. Głównym zadaniem zrzeszeń rzemieślniczych było ustalanie zasad produkcji, kontrolowanie jakości i sprzedaży wyrobów rzemieślniczych, ale w ich codziennym funkcjonowaniu religia odgrywała znaczącą rolę. Cechy roztaczały opiekę nad swoimi członkami, stały na straży ich życia moralnego i etyki zawodowej. Życie cechowe biegło rytmem wyznaczanym przez święta wyznania rzymskokatolickiego, zajmującego uprzywilejowaną pozycję. Wybory starszych cechu przeważnie odbywały się w dniu Św. Mikołaja. Zgodnie z przyjętym zwyczajem, stojący po prawej stronie katolicy głosowali pierwsi, po nich głosowali stojący po lewej przedstawiciele innych wyznań.

Cechy wymagały od wszystkich członków, również prawosławnych i protestantów, pewnych powinności wobec Kościoła katolickiego. Ustawy cechowe nakazywały uczestnictwo w nabożeństwach i procesjach kościelnych oraz określały kwoty przeznaczane z skrzynki (kasy) brackiej na utrzymanie ołtarzy patronów cechowych. W cechach, do których należeli prawosławni, statuty zastrzegały także obowiązek utrzymania ołtarzy i duchownych ich wyznania.

Za nieobecność podczas nabożeństw cechy pobierały określone w statutach kary pieniężne. W niektórych cechach prawosławnym, jako innowiercom, nie pozwalano uczestniczyć w nabożeństwach katolickich żądając jednocześnie złożenia do skrzynki brackiej opłaty na Kościół. Prowadziło to do wzrostu antagonizmów pomiędzy wyznaniem, które formalnie były w cechach równouprawnione. Źródłem licznych zatargów było również niewłaściwe wykorzystanie pieniędzy cechowych, wydawanych przez katolików na potrzeby ich kultu, często bez wiedzy prawosławnych, przy jednoczesnym odmawianiu przekazywania funduszy należnych Cerkwi.

Do najostrejszych sporów na tym tle doszło w cechu szewskim. Zygmunt August w przywileju wydanym 9 grudnia 1552 roku nakazywał, aby corocznie wybierano sześciu starszych, po połowie z pośród katolików i prawosławnych⁶⁷. Rzemieślnicy wybierać mieli corocznie sześciu starszych, w tym dwóch religii rzymskiej, dwóch greckiej i dwóch ewangelików⁶⁸.

W dokumencie wystawionym 18 grudnia 1575 roku szewcy wileńscy obu wyznań zobowiązali się do płacenia rokrocznie czterech kop groszy litewskich na duchownego katolickiego i przekazywania pieniędzy na świece i inne potrzeby kościoła. Duchownemu

⁶⁶ Por. *Akty cechów wileńskich 1495-1759*, I-II, wyd. H. Łowmiański przy udziale M. Łowmiańskiej i S. Kościalkowskiego, Wilno 1939; wyd. 2: J. Jurkiewicz, Poznań 2006; J. Morzy, *Geneza i rozwój cechów wileńskich do końca XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe UAM”, nr 4, Poznań 1959, s. 3-93; M. Łowmiańska, *W sprawie składu narodowościowego cechów wileńskich (w. XVI-XVIII)*, „Ateneum Wileńskie”, t. 7, Wilno 1930, s. 346-350; A. П. Игнатенко, *Ремесленное производство в городах Белоруссии в XVII-XVIII вв.*, Минск 1963.

⁶⁷ *Akty cechów wileńskich 1495-1759...*, Poznań 2006, nr 39, s. 45.

⁶⁸ *Ibidem*, nr 62, s. 80.

prawosławnemu miano wypłacać dwie kopy groszy litewskich i pół kamienia wosku oraz przekazywać trzy woski na świece do cerkwi Św. Jana Chrzyciela⁶⁹.

W 1584 roku w obecności rajców wileńskich, Stanisława Spaczewskiego, Wasyla Semenowicza Szostaka i pisarza miejskiego, na posiedzeniu cechu rozpatrywano spór pomiędzy rzemieślnikami wiary rzymskiej i greckiej. Katolicy żądali od szewca Potapa, starszego prawosławnych, złożenia do skrzynki cechowej należnych 5 kop 44 groszy. Prawosławni odmówili argumentując, że wbrew postanowieniu cech nie wypłacił pieniędzy na utrzymanie ołtarza i duchownego greckiego. Ponieważ obie strony wyraziły chęć porozumienia, magistrat wyznaczył im dwutygodniowy termin na jego uzgodnienie, po czym wpisał do ksiąg miejskich treść dokumentu cechowego z 1575 roku⁷⁰.

Szczególną ciężką rzemieślnicy otaczali świętych patronów Kryszpiana i Kryszpianina, oraz ich ołtarz w kościele Św. Jana. Do cechu szewskiego należał również ołtarz św. Anny w kościele Ducha Św. Statut cechu nakładał na wszystkich członków, nie wyłączając prawosławnych, ani protestantów, obowiązek uczestnictwa w nabożeństwach, karę za nieobecność określono na 6 groszy. Podczas wizytacji diecezji wileńskiej 5 października 1595 roku legat papieski Aleksander Comuleus na prośbę katolików wystawił starszym cechu przywilej, w którym potwierdził prawo do wystawiania na ołtarzu Najświętszego Sakramentu i wznowił zwyczaj uroczystych procesji w dniu patronów cechowych. W przywileju wymieniono z imienia i nazwiska przełożonych i starszych cechu: Jakuba Radzikowskiego, Marcina Gurklisa, Wawrzyńca Kreułę, Szymona Połoczanina, Jaśka Szostaka, Jakuba Kozłowskiego i Jerzego Kopytarza⁷¹. Król potwierdził dokument legata papieskiego 20 marca 1597 roku, dodając ze swej strony, by wszyscy członkowie cechu, bez względu na wyznanie, brali udział w procesjach. Nakazał również starszym, by pieniądze ze skrzynki brackiej przeznaczali wyłącznie na potrzeby Kościoła katolickiego⁷².

Prawosławni wspólnie z protestantami powołując się na wcześniejsze przywileje królów Zygmunta Augusta i Stefana Batorego wnieśli skargę do magistratu przeciwko katolikom, którzy na ich szkodę i bez ich wiedzy wystarali się o przywilej legata papieskiego i potwierdzenie królewskie. Po rozpatrzeniu sprawy magistrat utrzymał w mocy nadany przywilej i wyznaczył termin wniesienia apelacji do króla⁷³.

Prawosławni złożyli apelację do sądu królewskiego na ręce wójta, Stanisława Pukszty Klawzgiejłowicza, podkreślając, że mistrzowie protestancy, Jakub Kozłowski i Jerzy Kopytnik, oraz prawosławny, Semen Jakowicz, nie brali udziału w staraniach o wydanie rzeczzonego przywileju. Katolicy umieścili w nim ich nazwiska bez ich wiedzy i zgody⁷⁴. Ugodę w tej sprawie przyjęto dopiero 31 marca 1629 roku. Na jej mocy wznowiono dawny zwyczaj przekazywania pieniędzy i wosku na potrzeby obrządku wschodniego wskazując należącą do unitów cerkiew Trójcy Św. Przeciwko prawosław-

⁶⁹ Ibidem, nr 56, s. 65-66.

⁷⁰ Ibidem, nr 56, s. 65.

⁷¹ Ibidem, nr 93, s. 115-116.

⁷² K. Chodyncki, *O stosunkach wyznaniowych w cechach wileńskich od XVI do XVIII wieku*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. I, Lwów 1925, s. 12.

⁷³ *Akty cechów wileńskich 1495-1759...*, nr 102, s. 127.

⁷⁴ Ibidem, nr 104, s. 128.

nym w cechu uchwalono nowe obostrzenia zabraniając im pod karą pół kamienia wosku udziału w nabożeństwach w cerkwiach dyzunickich⁷⁵. Z realizacją porozumienia nadal bywało jednak różnie.

Wolny od wewnętrznych sporów wokół kwestii wyznaniowych pozostawał przez długi czas cech złotników wileńskich. Założony w 1495 roku przez napływających do miasta rzemieślników pochodzenia polskiego i niemieckiego do lat 60. XVI wieku, zrzeszał wyłącznie katolików. Miejscowi prawosławni złotnicy, pochodzenia litewskiego i ruskiego prowadzili działalność w niezależnych warsztatach pozostając poza cechem.

Cech dążył do ograniczenia działalności złotników spoza organizacji, ponieważ stanowili dla niego poważną konkurencję. Doprowadziło to do złożenia przez rzemieślników „Litwy i Rusi” w 1542 roku skargi do magistratu i wójta na złotników cechowych utrudniających im wykonywanie rzemiosła. Skarga odesłana została do rozpatrzenia przez sąd królewski na najbliższym sejmie litewskim. Rzemieślnicy prawosławni stawili się na sejmie w Brześciu i osobiście przedłożyli skargę królowi. Obecni byli również przedstawiciele cechu, nie wykazali jednak chęci do zawarcia porozumienia z złotnikami, nie doczekawszy się odpowiedzi królewskiej opuścili sejm. Zdecydowało to o wydaniu przez króla wyroku przychylnego złotnikom miejscowym. Zygmunt Stary 12 października 1544 roku podpisał dekret, w którym zezwolił złotnikom „Litwy i Rusi” na swobodne wykonywanie rzemiosła zabraniając jednocześnie cechowi utrudniania im pracy⁷⁶.

Sytuacja zmieniła się dopiero 27 maja 1558 roku, kiedy Zygmunt August wydał rozporządzenie nakazujące wszystkim złotnikom działającym w Wilnie wstąpienie do cechu. Z obowiązku tego król zwolnił braci Wasyla i Fryderyka Szumlenskich uzasadniając swoją decyzję tym, że: „[...] od dawna w Wilnie swoje rzemiosło uprawiają, mają warsztaty i uczniów”⁷⁷. Bracia otrzymali prawo wydawania zaświadczeń towarzyszom pracującym w ich warsztatach. Na ich podstawie rzemieślnicy mogli starać się o przyjęcie do cechu, który nie mógł czynić im żadnych przeszkód z powodu wyznania⁷⁸.

Fryderyk Szumlenski w latach 1558-1565 pełnił obowiązki burmistrza. Nie wiemy, czy nominacja nastąpiła przed wydaniem dekretu królewskiego, czy też była względem niego późniejsza, niemniej zarówno dekret królewski, jak i piastowane stanowisko w magistracie potwierdzają wysoką pozycję społeczną złotników prawosławnych w mieście.

Cech, mając potwierdzenie przywileju od Stefana Batorego (z 26 listopada 1582 r.), wystąpił przeciwko złotnikom mieszkającym i prowadzącym warsztaty w jurdyce biskupiej. Do magistratu wpłynęły dwie skargi, jedna przeciwko Piotrowi Fisznerowi, w której cech domagał się zabronienia mu prowadzenia warsztatu i konfiskaty narzędzi. Druga skierowana była przeciwko Stefanowi Genzerowi, który jako wędrowny rzemieślnik nie posiadał obywatelstwa miejskiego, nie starał się o nie, ani

⁷⁵ K. Chodynicki, op. cit., s. 12.

⁷⁶ B. R. Vitkauskienė, *Złotnictwo wileńskie, ludzie i dzieła XV-XVIII wiek*, Warszawa 2006, s. 50.

⁷⁷ Ibidem, s. 51.

⁷⁸ Ibidem.

nie podporządkował się cechowi. Pogwałcił tym prawo miejskie i przywileje cechowe przyznające złotnikom wileńskim wyłączność na produkcję i sprzedaż wyrobów złotniczych w mieście.

Genzer był protegowanym biskupa wileńskiego Jerzego Radziwiłła, dlatego też magistrat odesłał sprawę do trybunału królewskiego. Przedstawiciel biskupa wileńskiego przedłożył królowi przywileje wyłączające jurdykę biskupią spod prawa miejskiego i nadające jej własną organizację i sądownictwo. Powołał się ponadto na prawa Kościoła rzymskokatolickiego potwierdzone na sejmie bielskim w 1564 roku. Zaangażowanie osoby biskupa w tę sprawę spowodowało, że zakończyła się ona nad wyraz szybko wyrokiem niekorzystnym dla cechu. Król Stefan Batory wydał 18 maja 1584 roku dekret zabraniający urzędowi miejskim ingerencji w działalność Genzera. Złotnik, jako poddany biskupa wileńskiego, podlegał jego sądownictwu i miał prawo do swobodnego prowadzenia warsztatu⁷⁹.

Zupełnie inaczej zakończyła się sprawa skargi złożonej przed 10 maja 1563 roku przez przedstawicieli cechu krawieckiego przeciwko krawcom z jurydyki kapitulnej. Rzemieślnicy cechowi zwrócili się do kapituły biskupiej z prośbą, by zmusiła krawców, „wyrządzających im szkody”, do podporządkowania się ustawie cechowej. Kapituła wyraziła zgodę pod warunkiem, że w sprawach sądowych i karnych krawcy kapitulni będą odpowiadać przed jej prokuratorem i nie będą wzywani do sądu miejskiego⁸⁰.

Przykładem pełnego równouprawnienia rzemieślników różnych wyznań był z kolei wileński cech tkacki. Należeli do niego rzemieślnicy czterech narodów, tj. polskiego, niemieckiego, ruskiego i litewskiego wyznający katolicyzm, protestantyzm i prawosławie. Zgodnie z ustawą cechową z 1579 roku, każdy naród posiadał prawo wyboru swojego przedstawiciela do władz cechu. Przy czym dopiero przedstawiciele wybierali spośród siebie, co roku starszego cechu, przestrzegając zasady, by pochodził z innego narodu niż jego poprzednik⁸¹.

Oprócz cechów funkcjonowały w Wilnie bractwa religijne. Pierwsze bractwo cerkiewne powstało na terenie miasta około 1450 roku w oparciu o cech kuśnierski. Rozwój bractw cerkiewnych w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego nastąpił w pierwszej połowie XVI wieku. Powstawaniu nowych bractw towarzyszył wzrost politycznego znaczenia mieszczaństwa w miastach posiadających prawa magdeburskie oraz wzrost świadomości religijnej wśród ludności ruskiej. W miastach o mieszanej strukturze wyznaniowej zakładanie bractw było spowodowane nie tylko potrzebami religijnymi, ale także względami społeczno-politycznymi. Legalna organizacja pozwalała członkom bractwa skuteczniej bronić ich świeckich interesów. Wśród społeczności brackiej rozwinął się ruch dążący do reformowania Cerkwi, a zwłaszcza do podniesienia poziomu moralnego duchowieństwa i wiernych. Ta działalność wykraczała poza sferę czysto religijno-cerkiewną. Bractwa walczyły o zachowanie odrębności kultury ruskiej, obronę praw ludności prawosławnej, równouprawnienie jej z wyznawcami Kościoła rzymskokatolickiego.

⁷⁹ Ibidem, s. 62.

⁸⁰ *Kościół zamkowy czyli Katedra wileńska...*, s. 49.

⁸¹ L. Ćwikła, *Polityka władz państwowych wobec Kościoła prawosławnego i ludności prawosławnej w Królestwie Polskim, Wielkim Księstwie Litewskim oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1344-1795*, s. 92.

Nowe tendencje reformatorskie najwcześniej pojawiły się wśród prawosławnego mieszczaństwa Wilna i Lwowa. Już na początku XVI wieku w Wilnie w oparciu o cech garbarski, kupiecki i kuśnierski powstało kilka bractw cerkiewnych⁸². Podobne bractwa powstały we Lwowie przy cerkwiach Zwiastowania NMP, Zaśnięcia NMP i św. Mikołaja. Ustawy nowo powstałych bractw były podobne do statutów organizacji cechowych. Bractwa posiadały własne domy i rządziły się specjalnym statutem regulującym życie wewnętrzne.

Bractwo Trójcy Św. w Wilnie założone zostało w 1584 roku⁸³, było szóstym z kolei bractwem wileńskim, którego wzorem założono jeszcze kilka bractw przy cerkwiach zarówno w Wilnie, jak i innych miastach ziem wschodnich Rzeczypospolitej⁸⁴. Bractwa te reagowały na hasła reformacyjne i kontreformacyjne dając impuls do odrodzenia życia umysłowego i uzdrowienia sytuacji w Kościele prawosławnym. Działalność bractw cerkiewnych polegała na zakładaniu szkół, drukarni, szpitali, przytułków, sprawowaniu mecenatu nad cerkiewną kulturą i oświatą⁸⁵. Celem szkół brackich było podniesienie poziomu intelektualnego i świadomości religijnej ludności prawosławnej. W ten sposób próbowano wpłynąć na postawę elit społeczności ruskiej, ażeby nie odchodziła od prawosławia. W rezultacie ogromnego wysiłku reformatorskiego, podejmowanego głównie przez bractwa cerkiewne, nastąpiła wyraźna zmiana w życiu religijnym. Wzrosła wiedza religijna wśród elit społeczności ruskiej. Pod wpływem Kościoła łacińskiego i wyznań reformowanych zmieniała się częściowo religijność, przyjmując czasem formę demonstracyjną. Aktywny udział w pracy na rzecz Cerkwi stał się obowiązkiem elit prawosławnych. Aktywność religijno-polityczna elity prawosławnej w miastach była spowodowana wzrostem jej świadomości wyznaniowej i narodowej⁸⁶.

⁸² W. Łuksza, *W sprawie prawosławnych bractw miodowych w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie”, R. XIII, z. 2, s. 288.

⁸³ Bractwo Trójcy Św. do czasu unii brzeskiej funkcjonowało przy cerkwi Trójcy Św., a po 1596 roku wraz z budową nowej cerkwi Ducha Św., bractwo przeniosło się do nowej świątyni. W 1607 roku metropolita unicki Pocięj założył bractwo unickie przy cerkwi Trójcy Św. Od tego roku bractwo wileńskie przy cerkwi Ducha Św. zaczęło nazywać się świętoduchofskim, zob. И. П. Зилитинкевич, *Учреждение виленского Свято-Троицкого православного братства*, Вильна 1883; Д. Сценуро, *Виленское Свято-Духовское братство в XVII и XVIII столетиях*, Киев 1899; Т. Кемра, *Виленские братство Śв. Духа jako centrum obrony православия в Великом Кsięstwie Litewskim в конце XVI i в первой половине XVII в.*, „Біаіорускіе Зезыты Історычныя” 21, Біаіасток 2004, s. 47-69; А. Міронавіч, *Братства церкiewне в Рэчыпосполітай...* s. 21-22.

⁸⁴ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, Київ 1995, т. VI, s. 506-508; С. С. Лукашова, *Миряне и Церковь: религиозные братства киевской митрополии в конце XVI в.*, Москва 2006, s. 110-113; *Kronika Bractwa Staroprogialnego Lwowskiego (...) spisana przez Dionizego Zubrzyckiego*, Архив Санкт-Петербургского Института Истории Российской Академии Наук (dalej: ИИ РАН) kol. 57, op. 1, nr 46; А. С. Крыловский, *Львовское старопопигальное братство. Опыт церковно-исторического исследования*, Киев 1904.

⁸⁵ А. Міронавіч, *Друкарне братв церкiewных...*, s. 52-68; eadem, *Братства церкiewне на terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVIII wieku*, „ЕЛПІС” Czasopismo Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku, R. XIV (XXV), z. 25-26 (38-39), Białystok 2012, s. 307-368; eadem, *Działalność charytatywna w Kościele prawosławnym na terenie Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, [w:] *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A. Karpiński, Warszawa 1999, s. 79-87; eadem, *Charitable Work of the Orthodox Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth (16th-18th cc.)*, „Acta Poloniae Historica”, vol. LXXXVII, 2003, p. 43-53.

⁸⁶ Bracka szkoła wileńska powstała w 1584 r. na mocy przywileju króla Stefana Batorego. *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею*, т. IV, № 25 і т. III, № 144, Санкт-Петербург 1853; Пор. К. Харлампович, *К истории западнорусского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования*, Вильна 1897; U. Pawluczuk, *Wykładowcy greccy w szkołach bractw*

Równoległe do bractw prawosławnych w Wilnie w XVI wieku powstało wiele stowarzyszeń, szczególnie katolickich, m.in. Piotr Skarga w 1573 roku założył dla mieszczan wileńskich Arcybractwo Bożego Ciała przy kościele św. Jana⁸⁷. Pierwsze bractwo przy kościele św. Jana istniało już w pierwszej połowie XV wieku.⁸⁸ Powstały także: Arcybractwo św. Anny, Bractwo św. Marcina, Bractwo św. Jana Chrzciciela, Bractwo Imienia Bożego (z 1590 r. przy dominikańskim kościele Św. Ducha), Bractwo Najświętszej Marii Panny (z 1522 r. przy kościele św. św. Anny i Barbary wewnątrz zamku wileńskiego). Członkowie bractw zobowiązani byli do regularnego udziału w życiu religijnym, opieki nad chorymi, ubogimi. Bractwa miały także cechy stowarzyszenia świeckiego, gdzie gromadzono się towarzystwo⁸⁹.

Po soborze trydenckim zachowane zostały głównie religijne aspekty działalności bractw, najważniejszym ich celem było uzyskanie odpustu. Papież Aleksander VI 15 maja 1501 roku udzielił odpustu wszystkim wiernym, którzy odwiedzili kaplicę ze szczątkami królewicza Kazimierza w katedrze wileńskiej i podarowali ofiarę na utrzymanie kaplicy. Odpusty mobilizowały wiernych do częstszego udziału w życiu religijnym miasta. Jezuita zakładali również bractwa pobożne dla uczniów i studentów – od 1571 roku przy kolegium wileńskim działała Sodaliczka Mariańska, którą wraz ze wzrostem liczby uczniów podzielono na dwie w 1605 roku, a na trzy w 1619 roku: Sodaliczkę Małą, Średnią i Wielką. Uczniowie i studenci byli zobowiązani do intensywnego udziału w życiu religijnym i duchowym, m.in. co tydzień powinni byli przystępować do spowiedzi i komunii św., uczestniczyć codziennie we wspólnych modlitwach czy odwiedzać chorych w szpitalach.

Wilno w XVI wieku nie było miastem homogenicznym religijnie, wręcz przeciwnie, nad miastem widać było na przemian świątynie prawosławne i katolickie, także dwie świątynie protestanckie, a kolorytu dodawały temu widokowi synagoga i meczet. Miasto było jak nigdy przedtem i jak nigdy potem obszarem, na którym bardzo żywo konfrontował się dorobek kulturowy, intelektualny Kościoła katolickiego z Kościołem prawosławnym i Kościołami reformowanymi. W mieście nie było miejsca na kulturalną rozdzielną wyznaniową i narodową, Wilnianie bowiem byli na siebie otwarci. Co prawda, jezuita prowadzili misję i otworzyli drzwi akademii dla innowierców, jednak Wilno nie było miastem płonących stosów.

cerkiewnych we Lwowie i w Wilnie, [w:] *Kościół prawosławny na Balkanach i w Polsce – wzajemne relacje oraz wspólna tradycja*, red. U. Pawluczuk, Białystok 2011, s. 59-71; A. Mironowicz, *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2002, s. 18-30.

⁸⁷ J. Kurczewski, *O. Piotr Skarga założyciel Bractwa Miłosierdzia w Wilnie*, „Litwa i Ruś”, R. III., z. 1, Wilno 1912, s. 53-159; B. Natoński, op. cit., s. 455.

⁸⁸ *Codex Medicensis seu Samogitiae dioecesis*, red. P. Jatulis, cz. I: 1416-1609, Roma 1984, s. 79-80.

⁸⁹ Por. S. Litak, *Bractwa religijne w Polsce przedrozbiorowej XIII-XVIII wiek. Rozwój i problematyka*, „Przegląd Historyczny”, t. 88, z. 3/4, 1997, s. 499- 524; L. Jovaiša, *Bractwa*, [w:] *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, opr. V. Ališauskas i in, tł. P. Bukowiec, B. Kałęba, B. Piasecka, Kraków 2006, s. 92-113; J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 2004; eadem, *Działalność charytatywna bractw religijnych w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Ecclesia et status. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej Profesora Józefa Krukowskiego*, red. A. Dębiński, Lublin 2004.

SUMMARY

Urszula Pawluczuk, Białystok

Vilnius in the year 1514 council

Keywords: Vilnius in the sixteenth century, The Grand Duchy of Lithuania, Jagiellons, Vilnius residents

Vilnius in the sixteenth century was a city, of which particularly cared Lithuanian-Polish kings, princes, and the most important offices were among the largest families of nobles in Lithuania: Kieżgajło, Gasztold, Sapieha, Sołtan, Radziwill. Jagiellons often lived in Vilnius and not in Krakow. Alexander Jagiellon preferred to spend time in Vilnius, which meant that during the Renaissance city matched the other larger cities in Europe.

In the sixteenth century, rebuilt in the Renaissance style of the Lower Castle, Town Hall, arranged arsenal, mint and a pharmacy. At the beginning of the sixteenth century were already clearly formed in Vilnius jurydyki (settlement right outside a royal city, that was independent from the municipal laws and rulers): Magdeburg, bishop of Roman Catholic Church, Chapter, bishop of the Orthodox Metropolitan of Kiev at the head and jurydyka monastery. An important event in the history of the city in the early sixteenth century there were around Vilnius walls. Good period in the history of the city are the times of Sigismund Augustus. Created the bridge over the river Vilejka, mills numerous hospitals and numerous palaces. They worked architects and sculptors Italian: Giovanni Cini, Giovanni Maria Padovano. Vilnius has become a city of many nationalities: Poles, Russians, Belarusians, Jews, Germans, Italians, Lithuanians, Tatars.

Sixteenth century to Vilnius and its people was extremely culture-and development, as never before or since there has been no meeting of so many faiths and religions in the city. In the city operate 32 churches of various denominations: 15 Orthodox churches, 13 Catholic churches, one temple had Evangelical Lutheran Church, Evangelical Reformed Church, with Jews-Jews had a synagogue, a mosque Islamists. Vilnius was a center of the Reformation movement. In the capital of the Grand Duchy of Lithuania, in addition to the rapidly growing structures of the Catholic Church and the Orthodox Church there were all kinds of Protestant trends. Also reached the urban self-government. Vilnius at the last Jagiellons and especially for Queen Bona and Sigismund Augustus took unprecedented glitz. The Renaissance is also the golden age of Vilnius. Revival and development of ideas of humanism influenced a significant impact on the state of consciousness of the residents of Vilnius.

In the sixteenth century, in Vilnius operated 11 publishing houses, among others, Mamonicz, Karcan, Sultzer, Jesuit Academy, Orthodox Brotherhood. Batory King Stephen (1576-1586) confirmed all the privileges Jagiellons, and also created the Lithuanian Tribunal in 1578, the reunions – convocations were held in Vilnius. His greatest achievement was the establishment of the Vilnius University. Decree of April 1, 1579 year approved February 22, 1585, King Jesuit College raised to the rank of an academy under the name University of the Society of Jesus, giving rise to the establishment of science and Western culture the only east Europe. In the city there was no place for religious and cultural separation of national, because Vilnius residents were at each other open. It is true that the mission of the Jesuits ran and opened the door for dissenters academy, it was not a city Vilnius burning stacks.